

O‘ZBEK XALQ QO‘SHIQCHILIK IJODI TASNIFI (Turli mavzuli qo‘shiqlar)

Panjiev Qurbonniyo Berdievich – Xalqaro Nordik universiteti “Musiqqa ta’limi” kafedasi mudiri, pedagoigka fanlari doktori (DSc), professor v.b., etnomusiqashunos

XX asarning oxirlariga kelib, sho‘rolar iskanjasidan o‘z haq-huquqi va erkini qo‘lga olgan Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi mamlakatlari orasida eng birinchilardan bo‘lib, o‘z Mustaqilligini e‘lon qilgan O‘zbekiston Respublikasi mamlakatda madaniy uyg‘onish (rivojlanish)ning yangi davrini boshlab berdi. Barcha sohalarda bo‘lgani kabi ayniqsa, musiqqa, madaniyat va san‘at sohasidagi tub islohotlar davlat, jamiyat va xalqning madaniy rivojlanishida ham o‘ziga xos imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Butun Respublika bo‘ylab, ilm-fan, ma‘rifat va ta‘lim tizimida katta-katta o‘zgarishlar yuz berdi. Bir paytlar “eskilik sarqiti”, “qashshoqlik belgisi”, “zamondan orqaga qolib ketgan”, “eskicha qarash” deb e‘tirof etilgan va toptalgan madaniy qadriyatlarimiz qayta tiklandi va unga boshqacha ko‘z bilan qarala boshlandi. Aslida ular umumbashariyat madaniy o‘choqlaridan biri ekanligi, asl ijro, asl madaniyat bu – xalqning o‘ziga xosligi ekanligi, uning madaniyatini naqadar buyuk ekanligidan, o‘zining asl holatidek saqlanib kelayotganligidan dalolat ekanligi odamlar qalbi, ongi, g‘ururiga borib yetdi. O‘zbekiston xalqiga qilingan puch, yolg‘on va’dalar aslida bu – millatni oyoq osti qilish, butun bir xalqni, millatni poydevoriga bolta urish bilan barobar ekanligini tushunib yetdik. Boshqa sohalarda bo‘lgani kabi Mustaqillik yillarida o‘zbek qo‘shiqchilik ijodiyotiga bo‘lgan e‘tibor va nazar tobora oshdi. Yangi-yangi ovozlari, ulug‘ ustozlarning ulug‘ tajribalari, maktablari ushbu sohada o‘ziga xos yuksak ko‘rinishlarini namoyon etdi. Ular tomonidan ijro etilgan an‘anaviy qo‘shiq, ashula va bastakorlik ijodiyotidagi musiqqa asarlari tom ma‘noda xalqning nomoddiy ma‘naviy merosiga aylanib ulgurdi va u aholining qon-qoniga, ongi-shuuririga, butun qalbiga jo bo‘ldi. An‘anaviy qo‘shiqlar va uning tarixi, ildizini o‘rganar ekanmiz eng avvalo “an‘ana”, an‘anaviylik”, “qo‘shiq”, “ashula”, “katta ashula” “an‘anaviy qo‘shiq” tushunchalariga izoh berib o‘tish lozim. Chunki, keyingi paytlarda ushbu tushunchalarni qo‘llashda bir oz chalkashliklar bilan bayon etish holatlari uchramoqda.

An‘ana tushunchasi “O‘zbek tilining izohli lug‘atida”¹ “nasldan naslga o‘tuvchi qoida”, ya‘ni, hayotda qaror topgan va topayotgan urf-odat, udum va boshqa amallarni an‘ana tarzda takrorlanib kelishi deb e‘tirof etiladi. An‘anaviylik esa o‘z-o‘zidan ushbu jarayonni doimiy ravishda, yillar mobaynida o‘ziga xos shaklda takrorlanib kelishi demakdir. Shu nuqtai nazardan biz tadqiq etayotgan an‘anaviy qo‘shiqlar ham hayotda, kundalik turmush tarzimizda qaror topgan va topayotgan urf-odat, udum va boshqa amallarni avloddan-avlodga yillar mobaynida o‘tib kelishi va bu jarayonni doimiy ravishda takrorlanishidir. Yana ham oydinroq

¹ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 107 b.

aytadigan bo'lsak, an'ana – avlodan-avlodga o'tib boradigan, odamlar va keng jamoatchilik tomonidan e'tirof etilib, doimiy o'tkaziladigan ijtimoiy axloq munosabatlarning umumlashgan norma va prinsiplaridir. Shu o'rinda qo'shiq² tushunchasi keng qo'llanilgan. Adabiyotlarda ko'rsatilishicha, qo'shiq atamasi “shlok”, “takshut”, “ir” (yir), “kug” kabi nomlar bilan qadimdan atalib kelgan. Dastlab, Mahmud Koshg'ariyning asarlarida “qoshug” - qo'shiq, qasida, she'r tarzida atalib, so'zning ma'nosini sharhlashdagi to'rtlik ma'nosida ishlatiladi. An'anaviy qo'shiqlar haqida gap ketganda bu iboraga mutaxassislar fikriga tayanib xulosa chiqarish lozim bo'ladi. Atoqli musiqashunos olim R.Yunusov qo'shiq haqida ta'rif berib, musiqiy atama, iboralardan foydalanish amaliyotida tegishli nuqsonlar borligi haqida fikr bildirib shunday deydi – “kundalik muomilada tez-tez uchraydigan “qo'shiq” bilan “ashula”ni farqlamaslik, farqlay olmaslik ko'zga yaqqol tashlanadi³. Darhaqiqat ushbu fikrlar ayni haqiqat. Qo'shiq atamasi haqida ma'lumot berib o'tdik. Ashula bu bir oz qo'shiqqa nisbatan murakkab janr. Qo'shiqni kundalik hayotimizdagi turli toifadagi odamlar ijro etishlari mumkin. Biroq, ashula ijrochisi ma'lum tayyorgarlikdan o'tgan bo'lishi yoki ustoz saboqlarini olgan bo'lishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi musiqa an'analari tarkibida qo'shiq janri alohida o'rin egalaydi. O'zbek qo'shiqchilik ijodiyotida yetakchilik qilayotgan ushbu turkumning qo'shiq, terma, lapar, yalla kabi janrlari mavjud. Qo'shiq - ovoz paychalarining undosh makonlaridan maxraj (tashqari)ga chiquvchi oraliq masofasidagi uyg'unlikni yanada yoqimli, talaffuz qoidasiga monand ohang yurgizishni ta'minlash va unga rioya qilish usul-uslubidir. Unda nutq tovushlarining ma'no anglatish borasida bo'g'inlarga ajralish va ajralishi sodir etilayotgan qisqa yoki cho'ziq unli tovushni keyingi so'zning birinchi bo'g'in boshlovchi undoshiga muqobil ravishda zamin hozirlashidan talaffuz etilmish ritmik cho'zim yoki tezlik aniqlanadi. Qo'shiqning matni xalq og'zaki ijodidagi barmoq vazn asosida to'rt (ba'zan uch) misradan tarkib topadi. Har bir misra 7-11 bo'g'indan iborat bo'lishi mumkin. Mazkur misraning ma'no anglatgan so'zlari keyingi misrada ikki barobar takroriy vazn muvofiqligida qofiyalanadi. Bu kabi turli qo'shiqlar izohda ko'rsatilgan shakl qurilmalari asosida ifodalanadi. Qo'shiqlar ijro sharoitiga ko'ra vaqt, alohida rasmiyatchilik tanlamaydi. Ayrim qo'shiqlar lirik xususiyatlarga ega bo'ladi. Chunonchi, qo'shiqlarning she'riy matni kishining ichki ruhiy kechinmalari asosida qurilib, undagi his – tuyg'u, lirik kayfiyat qo'shiqning kuy-ohangraboligiga, tashqi muhit bilan o'zaro uyg'unlashishiga mazmun eltuvchi vazifani o'taydi. Bunda kuy-ohang bilan matn so'zlarining o'zaro ajralmas, yaxlit, bir butun ekanligi kuzatiladi. Bu tur qo'shiqlar tabiatan avjsiz bastalangan bo'lib, hamma uchun dil is'hor etishga mosligi bilan xushdildir. Ayrim qo'shiqlar inson tafakkuridagi idrok etilgan voqeliklarni turli ko'ngil kechinmalar (tonalnoslar)da aniq, yoqimli, ta'sirchan, g'oyaviy, falsafiy mushohadalarga undaltiruvchi tarz ijrolarida o'rtacha avj diapazonida ijro etilishi kuzatiladi. Ovoz diapazoni bir oktava oralig'ida va kolorit (shiradorligi) ijrochi qo'shiqlarni o'z ijro mahorati, imkoniyati darajasida

² “qo'shiq” so'zi musiqashunoslikda qabul qilingan ikki xil ma'no (1-so'z va kuyning birlashuvidan hosil bo'lgan aytim namunalari, 2-band shaklli aytim janri).

³ Yunusov R. An'anaviy o'zbek musiqa asoslari”. Ma'ruzalar matni. Toshkent. 2000 y., 4 b.

bemalol kuylashi, tinglovchini o‘ziga tortadi. Va shu jihatlari bilan ushbu qo‘shiq barcha uchun manzur bo‘ladi. Vohada katta-kichik avjli ashula sifat qo‘shiq ham uchrab turadi. Bu kabi qo‘shiq mustaqillik yillarida ijod etilib, asosan “Vatan” mavzusida ega bo‘ladi. Vatan haqidagi qo‘shiq o‘zbek qo‘shiqchilik ijodiyotida munosib o‘rin tutadi.

1996-2010 yillarda Surxondaryo viloyatining qo‘shiqchilik ijodiyotini o‘rganish yuzasidan musiqashunos olim Q.Panjev hamda Fransiyalik olim, doktor Feredrik Leotar tomonidan olib borilgan musiqiy folklor ekspeditsiya jarayonida Beshqo‘ton jamoa xo‘jaligida asli Boysunlik o‘troq bo‘lib qolgan bir guruh ayollar ijrosida hayvonlar tilidan (zarbul-masal shaklida) aytilgan qo‘shiqni magnit tasmasiga yozib olishga muvoffaq bo‘lgan. Uning matni quyidagi mazmunlarga yetaklaydi. Boysun bekligi davrida ziqna boylarga kambag‘al dehqonlar yollanib ishlaganlar. Ular o‘z xo‘jayinlarining ziqnaligini o‘zlariga ochiq-oydin aytishdan qo‘rqib, hayvonlar nomidan ular haqida qo‘shiq aytgan.

Buyuk Ipak Yo‘li bo‘ylab O‘zbekiston xududidan o‘tgan qishloqlarda karvonchilar qo‘shig‘ining turli shakllarini hozirgi kunga qadar saqlanib qolganligini kuzatish mumkin. Jumladan, Respublikamizning Janubiy xududida yashovchi Fayziev Ibrohim tomonidan aytilgan “Tuya qadam”⁴ qo‘shig‘i dalil bo‘la oladi.

Туя қадам кўшиғи

Нор ту-ям дўр-доқ ла-бинг сўй- лоқ- дир тиш - ла-ринг са-ни Ас - та ас -

- тайўл ю-риб ман- зил- га ет-каз - гин ма - ни шу-тир ба-ча-ман шу-тур ба-ча-ман

лаб-ла - рим бор-дур лаб-ла- бан - ги Нор ту- ман дўр-доқ ла-бинг сўй- лоқ- дир тиш -

- ла-ринг са-ни Ас - та- ас - тайўл ю-риб ман- зил-га ет - каз- гин ма - ни

Ahmedova Qizlargul⁵ ijrosidagi “Do‘stlarim ayb aylamang” qo‘shig‘i ayollarning dil yozar gurunglarida ijro etilgan. Qo‘shiq ovoz ishlatish diapazoni bo‘yicha shakl jihatdan kengroq, xissalar tartibi va miqdori bo‘yicha aniq ritm

⁴ Temp jihatidan og‘ir, ashula yo‘lida ijro etilgan qo‘shiqlarni Boysun aholisi “Tuya qadam” qo‘shiqlar deb atashgan. Qadimda karvonchilar bir yurtdan boshqa yurtga har xil yumush bilan qatnab turgan. Yo‘ldagi qiyinchiliklar, tuyaning xorg‘in yurishi ularni og‘ir qo‘shiq kuylashga majbur qilgan. Bu kabi qo‘shiqlar og‘ir ritmda ijro etilib, o‘sha ritm tuyani bosayotgan qadamiga moslab olingan. Tuya qadam bosayotganda ohista, biroq og‘ir qadam qo‘yib, izi yerga botadi va oyog‘ini yana ohista almashtiradi. Bu holat ohistalik, og‘ir (sekin) qadam, oyoq izini yerga botishi va yana oyog‘ni ohista almashtirilish me‘yor ritmik holati og‘ir mumtoz sifat ashulalarni ijro etilishini ta‘minlagan. Keksayib qolgan avlod vakillari xotirasida saqlanib qolgan bu kabi ashulalar har xil to‘y marakalarda, xalq sayllarida va gurunglarda og‘izdan og‘izga o‘tib “Tuya qadam” qo‘shiqlari deb nomlanib ketilgan.

⁵ Axmedova Qizlargul 1941 yilda Sherobod tumanida tug‘ilgan. Millati o‘zbek, qatag‘on urug‘iga mansub.

o'Ichovi asosida ijro qilinadi. "Ota-ona"lar haqidagi maxsus erkin mavzuli qo'shiqlar ham o'zgacha musiqiy ohangdorlikka ega. Ularning o'ziga xos tomoni shundaki, qo'shiq matnlari naqoratlar bilan hisoblanganda 20, 30 misrani tashkil etib, har bir misrani lozim nabziya (ritm o'Ichovi)ga tushirilib, taktlarga bo'lingan. Har bir davrda kuy ohang ko'chirilishi kvarta, kvinta va seksta oraliqlarida bo'lishi ko'zga tashlanadi.

Erkin mavzuli qo'shiqlar keng o'rin olgan va asosan an'anaviy tusga ega bo'lganlaridan yana biri "Boysun uforisidir"dir. Bu qo'shiq qadimgi ajdodlarimiz ijodi bo'lib, asosan Buxoro Amirligi davrida Amir saroyida ijro etilgan. Boysun folklorining o'ziga xosligi – aholining raqsbob kuylari mavjudligidir. "Duchava", "Mavrigi" kuylari shular jumlasidandir. "Duchava" kuyi ikki yog'och bo'lagini qo'lga olib, urishtirib o'ynaladigan qadimiy raqs. Qadimda bu kuyga ikki kishi qilich bilan raqsga tushgan. Raqsga tushish xuquqi faqatgina jang maydonida o'zini ko'rsatgan botirlarga berilgan. "Mavrigi" kuyi ham juda tarixiy bo'lib arablar Markaziy Osiyoni iste'lo qilgan davrda paydo bo'lgan. Kuydagi raqs harakatlarida arab raqslariga xos elementlar mavjud. "Mavrigi" arabcha so'z bo'lib – daryo ortidagi yerlik raqs degan ma'noni beradi. Bu ijodiyotning o'ziga xos yuqori shakli Buxoro viloyati musiqa an'analarida uchratish mumkin. "Oxo chu-chu baka-bak", "Huy-ya, huy-ya, huya-huy", "Haya-haya kishtala pisht" va boshqa shu kabi qo'shiqlarda qadimgi Surxondaryo-Qashqadaryo shevasiga xos lug'at atamalarini uchratish mumkin. Erkin mavzuli "Huy-ya, huy-ya, huya-huy" qo'shig'i, odatda oilaviy marosimlarda ijro etilgan. "Xaya-xaya kishtala pisht" qo'shig'ida qo'ng'iroq urug'ining urf-odatlarini mujassam etuvchi jihatlar namoyon bo'ladi. Balog'at yoshiga yetgan qizlar haqidagi qo'shiqlar odatga ko'ra, tengqur qiz-juvonlar davrasida ijro etilgan. "Tom ustida tosh otdim" qo'shig'i qadimda uzoq yurtlarga savdogarlik va boshqa yumushlar bilan safar qilib, uyoqlardan qaytmagan farzand sog'inch-iztiroblar o'kinchlari haqida bo'lib, onalar kuylagan. Qo'shiq asosan faqatgina oilada yoki ayollar gurung va gap-gashtaklarida ijro etilgan. Qadimdan Respublikamizning tog'li xududlarida ovullararo kelin tanlash "qiz ko'rish" marosimi o'tkazilib, unda "Ohuva" qo'shig'i kuylangan. "Falonchi kishining bo'yi yetgan qizi bor" deb eshitgan momolar qizi bor uyga ilgariroq "xabarchi" yuborib, qiz ko'rishga borganlar. Har ikki tomon roziligidan so'ng "Ohuva" va boshqa qo'shiqlar kuylanib, xursandchilik qilingan.

Terma – aytimning o'ziga xos turi bo'lib, inson hayotida xotirlangan his-tuyg'ularga moyilik beruvchi mavzular bilan ijod qilingan musiqiy asar. Lug'aviy ma'nosi "yig'moq," tanlamoq", "saralab olmoq", "saralab aytmoq", "terib aytmoq", "terib kuylamoq" tushunchalarini anglatadi. Respublikamiz mahalliy qo'shiqchilik ijodiyotida termalarning ikki turi uchraydi. Birinchi turi shoir-baxshi termasi, ikkinchi turi xalq aytim termalari. Baxshichilik maktabi – o'zbek musiqa merosining ajralmas qismi sifatida e'tirof etiladi. Shoir-baxshilar, ovoz va do'mbira kuy-ohangini sozlash maqsadida an'anaviy doston ijrosidan oldin katta - kichik hajmdagi mardlik, botirlik, jasurlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, insoniylik g'oyalarni aks ettiruvchi nasihatimiz "Botirlik maydonda sinaladi", savol tariqasidagi "Nima aytay", "Xush ko'rdik", Vatan hiqida "Vatanim", "Aylanayin", "Tuproq'ingni ko'zga surtay" kabi terma kuylash an'ana bo'lgan. Yirik an'anaviy

va aholi orasida variantlashgan “Alpomish” dostoni parchalaridan olingan “Yoy-yoy” termasi O‘zbekiston xududida an’ana tusiga kirgan katta hajmdagi termalardan biri hisoblanadi. Keyingi davrlarda termalarning o‘ziga xos turlari rivojlanmoqda. “Mehmondirmiz” nomli an’anaviy terma shular jumlasidandir. Ushbu terma ko‘plab shoir-baxshilar ijrosida kuylansa-da, biroq, undagi kuy-ohang asosi (poydevori) saqlanganligi, matn va ijro mahorati har bir baxshining o‘ziga xos uslubi va qobiliyatiga bog‘liq holda ijro etilganligi kuzatiladi. Shoir - baxshilar terma ijro etayotganda matn so‘zlarini mohirlik bilan topib, davraga moslab kuylaydi. Bu kabi termalarning o‘ziga xos xususiyati aytim matnlarining ko‘p misralardan iboratligi hamda ijro davomida 7-11 barmoq vazn o‘lchovlarida o‘zgarib turishidir. Shunday termalardan “Nima aytay”, “Xush ko‘rdik”, “Vatanim”, “Aylanayin”, “Tuprg‘ingni ko‘zga surtay”, “Yoy-yoy” alla termalari, “Hur vatan seniki” kabi bir qatorlarini aytish mumkin.

Xalq aytim termalari hayotiy voqelikni aks ettiruvchi musiqiy ijodiyot bo‘lib, erkak va ayollarning o‘ziga xos ijrosi mavjud. Aytim matn bandlari 10 va undan ziyod baytdan iborat bo‘lgan termalarda bir g‘oyaning bosh g‘oya sifatida e’tirof etilishi, shu g‘oya atrofida ijtimoiy voqelik ta’rifi berilib, tasodifiy yoki termachi o‘ylagan o‘y-xayol va ichki insoniy kechinmalar ifodasini yengil, hajvomuzona tarzda so‘z o‘yini olib boriladi. Xalq aytim termalari musiqa cholg‘ularisiz, ba’zan, doyra jo‘rligida, aniq ritm o‘lchovi asosida, naqoratsiz, avjsiz, kvarta-kvinta oralig‘ida kuylanadi. Termalarda mujassam bo‘lgan musiqiy ijodiyotning barcha tur yo‘nalishlari bu uslubning nechog‘lik xalqchilligini hamda milliy qadriyat sifatida ardoqlanishini yorqin ifodasidir. Termalarning o‘ziga xos yana bir ko‘rinishi “Alla” mazmundagi terma aytimlarning ijrosidir. Bu kabi terma ko‘rinishdagi “Alla” aytimlari oilaviy marosimda kuylansa-da, ma’no va mazmun jihatidan u terma janriga tortib ketadi.

Алла

Ал - ла ал - ла - ё ал - ла, Ал - ла ай - тай бо - лам - га - ё ал - ла - ё ал - ла

боғ - лар - да - ги ло - лам - га - ё ал - ла - ё ал - ла, Ло - ла гу - лим сўл - ма - си - но ал - ла

ё ал - ла бо - ла - жон - лар ўл - ма - си - но ал - ла - ё ал - ла,

Lapar atamasi haqida ko‘plab ma’lumotlar keltirilgan Lapar ikki yoki undan ortiq ijrochi tomonidan navbatma-navbat aytiladigan hayotiy voqealarni ifodalovchi kayfiyatga ega bo‘lgan raqsga tushib ijro etiladigan aytimdir. An’anaga ko‘ra ko‘proq yigit va qiz ijrosida laparlar to‘y marosimlarda, aholining bayram tadbirlarida aytiladi. O‘zbek musiqa ijodiyotida yuqoridagilar bilan bir qatorda “qiz va qiz”, “checha va qiz” aytishuv laparlari uchraydi. Bunday aytishuvlar asosan to‘y

nikoh to‘y marosimlarida bo‘yi yetgan qizlar va bir uyda yashayotgan qiz va uning chechasi bilan aytishuv tarzidagi laparlar cholg‘ular jo‘rligida kuylangan. Laparlarning she‘riy mazmunidan, ularning hazil mutoyibali, piching aralash sevgi-muhabbat, balog‘at yoshiga xos yengil hazil aralash savol va javob xususiyatlari tilga olinib o‘tiladi. Laparning kuy-ohang aytim tuzilmasi masruriy kayfiyatda bo‘lishi bilan birga, viloyatlar, tuman va qishloqli hududlarda erkin mavzuli qo‘shiq ham keng o‘rin olgan. Surxondaryo viloyatining Rayim Bo‘riev jamoa xo‘jaligida yashovchi Saidova Tursunoy **doyra badashlari** ijrosidagi “Lapar” yigit-qizlarning kelin to‘ylarida bir-biriga hazil mutoyiba tarzida, o‘yinga tushib kuylangan. Misol tariqasida “Qiz va qiz”, “Checha va qiz”, “Yigit va qiz” aytish mumkin.

Yalla – janri o‘zbek milliy qo‘shiqchilik ijodiyoti an‘anasiga xosligi, raqsboblighi, ijrochi ham kuylab, ham raqsga tushishi xarakter egaligi bilan ajralib turadi. Ushbu yalla ayrimlari Toshkent-Farg‘ona mahalliy uslubida keng tarqalganligi bilan ajralib tursada, asosan to‘y-tomosha, xalq bayram va sayllarida, ayrimlari esa nikoh to‘ylarida kuylanib, xarakter mazmuniga ko‘ra lirik qo‘shiq yoki aytimlar shaklida bo‘ladi. “Hay-hay uka, uka” ishqiy (muhabbat) mavzudagi “Yalla” aynan ufori ohangida ijro etilgan. “Hay yor-yor aylanay” nomli lirik qo‘shiq chegaradosh tumanlarda bo‘lgani kabi olis qishloqlar to‘y marosimlarida ayollar ijrosida kuylanadi. Xalq orasida faqatgina ayollarga hos bo‘lgan “Doyra badashlari” qadimiy marosimlardan biri sifatida qisman saqlanib qolgan. Mazkur marosim Surxondaryo viloyatining Sherobod, Angor, Muzrabot va Boysun tumanlarida uchraydi. Badashlarni mahalliy aholi doirada chalinadigan usullar, ohanglar deb tushunadi. Diqqat e‘tiborimizni o‘zida tortgan doyra badashlari mavsumiy marosimlarda, to‘y marosimlarida, turli bayram tantanalarida ijro etiladi. Badashlarning yana bir o‘ziga xos xususiyati shunda-ki, u xalqimizning yashash tarzi asosida yuzaga kelgan bo‘lib o‘zlarining turli xarakter xususiyatlari bilan izohlanadi. Ya‘ni, raqs va teatr sanati bilan o‘zaro bog‘liq holda rivojlangan. Ijroda mahalliy dapp cholg‘usi ishlatilib bazan angishvona, qoshiq va sopol idishlardan jo‘rnavor sifatida foydalanilgan. Misol tariqasida “Hay-hay uka, uka”, “Hay yor-yor aylanay”, “Yallo, yallo qizgina”, “Bozordan oldim” va boqalarni tilga olish joiz.

Xalq ijodiyotining noyob namunalaridan hisablangan “Doyra badashlari”ning mavjudligi Mustaqillik yillarida o‘zbek xalq musiqa ijodida kashf etilgan noyob tadqiqotlardan biri sifatida e‘tirof etiladi. “Doyra badashlari”⁶ mahalliy aholi tilidan kelib chiqqan holda ishlatiladi. Qadimda yerlik aholi orasida faqat badash so‘zi qo‘llanilgan. Badashlar dapp⁷ chalg‘usida chalinadigan doyra-usulli asardir. Ular bevasita kuy, ohang, usul bilan bog‘liq bo‘lganligi hamda asosan ayollar tomanidan ijro etilganligi sababli ham faqatgina qizdirilmagan (ijroda yengil hisoblangan) dapp

⁶ Badash so‘zining lug‘aviy ma‘nosini “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da uchramaydi, biroq, kitobning ikkinchi tomida “bad” so‘zi mavjud bo‘lib “yomon” degan ma‘no beradi. Bu esa badash so‘zining tub asl ma‘nosini ochib bera olmaydi. Mahalliy aholi tilidan kelib chiqqan holda badash deganda qizdirilmagan dapda ijro etiladigan turli o‘lchovli usullar tushuniladi.

⁷ Dapp, dab, daff-so‘zlari “O‘zbek tilining izohli lug‘atida” keltirilgan bo‘lib, “yo‘q qilish”, “forig‘ qilish”, “yo‘qotish”, “haydash” ma‘nolarni anglatadi. Surxondaryoda dapp cholg‘u ma‘nosida ishlatiladi. Dapp terminini V.Belyaevning “Muzikalnie instrumenti Uzbekistana” (1993), F.M.Karomatovning “Uz. ins. Muz” kitoblarida uchratish mumkin.

chalg'usida chalingan. Shu sababli ham badashlar deb atalgan. Biroq, XX-asrning ikkinchi yarmidan doyra atamasi qo'llanila boshlagan. Undan oldin so'zlashuvda faqat badash so'zi qo'llanilgan. Diqqat-e'tiborimizda turgan ushbu doyra badashlari Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani Xatak⁸ qishlog'ida yashovchi o'zbek millatining qatag'on urug'iga mansub aholi musiqa ijodiyotida saqlanib qolgan. Ular juda qadimgi ajdodlarimizning ijodiy mahsuli bo'lib, to'y marosimlarda, turli tantana va an'analarda hamda xalqning tarixan qadimgi bayramlari (navro'z, angam, mehrjon)da shuningdek, oilaviy, diniy bayramlarda faqatgina ayollar tomonidan ijra etilgan. Badashlar xalqning urf-odatlarini, an'analari, yashash tarzi, sharoiti asosida juda qadimda yuzaga kelgan bo'lib, o'zlarining turli xarakter-xususiyatlari bilan izohlanadi. Ular raqs va teatr san'ati bilan o'zaro bog'liq holda rivojlangan. Badashlar asosan dapp cholg'usida ijro etilib, ba'zan angishvona, qoshiq va sapol idishlardan jo'rnavoz sifatida foydalanilgan. Doyra badashlarining 12 turi bugungi kunga qadar yetib kelgan. Ularning usul va ohanglari har xil bo'lib, bir-biridan ritm o'lchovi, ohang shakli, xarakter, mazmun va nomlanishi bilan farqlanadi. Umuman olganda bu turkumning tartiblanishi quyidagichadir.

1.Katta badash	7.Gijdala gij badash
2.Kichik badash	8.Childirma badash
3.Ko'rishish badashi	9.O'yin badash
4.Araz badash	10.Kitirka badash
5.Bijdonba badash	11.Davra badash
6.Shamol badash	12.Qasqon badash

va hakoza Xatak qishlog'i dappchi ayollarning fikriga qaraganda 70 ga yaqin yuqorida nomlari sanab o'tilgan badash turlari mavjud bo'lib, ular turlicha nomlangan va har xil usul-ohanglarda raqssiz, raqsli sahnalashtirilgan ba'zan erkin ritmlarda chalingan. Har bir badashning boshlanishida kirish yoki muqaddima qismi bo'lib, ular ikki yoki to'rt takt chalingandan so'ng asosiy kuy ohangiga o'tilgan.

Гиждала – гиж

⁸ Xatakning asl ma'nosi "qat", "tyag" so'zlaridan olingan bo'lib, yerlik aholi qoyani "qat", qoya tagini "tyag" deb atashgan. Aslida qoya tagidagi qishloq ma'nosini beradi. Bu esa asta-sekin "qat-tyag", "Xat-tyag", "Xattag", "Xattak" va "Xatak" holatiga kelgan bo'lib, ushbu nomlar bugungi kunda ham mavjuddir.

Kuyning asosiy qismi muqaddimaga nisbatan murakkab ritmlarda chalingan. Biroq, kuy-ohang ritmlari o'zgarib turgan. Misol uchun, ko'rishish badashiga e'tibor beraylik. Ko'rishish badashi aholining urf-odatlari, an'analari, to'y marosimi bilan bog'liq barcha shodiyona kunlarida ijro etilgan. Bunda dappchi ayollar tarafma-taraf bo'lib, ikki guruhga ajralgan holda, ikki tomondan bir-biriga qarama-qarshi chiqib kelishadi. Shundan so'ng bir-birlarining dapplariga dapplarini mamnun to'qnashtirib, imo-ishoralar orqali salomlashib yana qarama-qarshi tomonga o'tadilar. Qolgan guruh a'zolari shu vaziyatni takrorlagunga qadar ikki tomonga saflanishib ko'rishish badashi ohangini chalishni davom ettiradi. Bu holat ijrochilarning soniga qarab takrorlanishi mumkin. Agar ijrochilar soni oz bo'lsa, bu vaziyat tez-tez takrorlanib turiladi, agar 80-100 nafar bo'lsa bu holat bir yoki ikki marotaba bo'lishi mumkin. Ko'rishish badashining ishtirakchilari soni qadimda 20 dan 100 tagacha bo'lgan. Guruhlarga kayvoni ayollar boshchilik qilgan. Ular ijro davrasini boshqarishda ko'pincha badashlarning dinamik belgilaridan foydalanganlar. Masalan, ohanglarni past-baland yoki sekin-asta chalib har xil imo-ishoralar bilan davradagi ishtirakchilarning harakatini, ularning badash ohanglarini to'g'ri, aniq chalishlarini hamda qadimdan badash ijrosida an'ana bo'lib qolgan ushbu harakatlarning aniq bajarilishin ta'minlagan.

Katta badash doyra badashlari orasida eng kattasi, murakkabi hamda ahamiyatlisidir. U ham faqatgina xalqning urf-odatlariga bog'liq bo'libgina qolmay, balki xalqning tantanalarda doimo birinchilardan bo'lib ijro etilgan. Katta badash boshqa badashlardan ohangdorligi va mazmundorligi bilan ajralib turadi. Uch qismdan iborat katta badashning ilk qismi kirish yoki muqaddima, asosiy qism va yakunlovchi qismlarga bo'linadi. Ular turli o'lchovlarda chalinadi. Asosiy ritm ohanglari kirish va yakuniy qismlarga nisbatan ancha murakkab ritmlardan tashkil topgan bo'lib, juda shiddatli ijro etilgan.

Endi badashlar orasidan o'rin olgan va turli tantanalarda ko'p ijro etiladigan "Bijdonba" badashiga e'tibar beraylik. "Bijdonba badashi" so'z birikmasining birinchi bijdonba so'zi farscha "bashlanish, ilk", don – "biluvchi, ma'no anglatuvchi", arabcha "dzarb, turkiy – "urmoq", "turtmoq" ma'nolari (bosh zarb)da tushuniladi. Bijdonbadagi "bij" bo'g'ini dapp usulini almashish ma'nosida urilgan zarb - tovushidan olingan. Bij bo'g'ini esa qizdirilmay chalinadigan dapplarda to'xtash usulida urilgan zarbdir.

БИЖДОНБА

Жамоа:

Xa Xa

Қарсак:

Bu badash ko‘pincha to‘ylarda asosan kelin to‘ylarida chalingan. U mazmunan o‘yinga charlovchi xarakterli ohangdir. Bijdonba badashi ham ikki qismdan iborat.

Umuman badashlarning umumnazariy masalalarini quyidagilar asosida izohlash mumkin. Jumladan, badashlarning ritm ohanglari sodda usullardan boshlanib, ijro davomida tobora murakkablashib boradi. Ba‘zilari ohang yakunida avvalgi boshlang‘ich holatiga qaytadi, ayrimlari esa asosiy qism bilan tugallanadi. Badashlar faqatgina qizdirilmagan dapplarda chalinganda o‘zining haqiqiy ohangdorligi va mazmunini ochib beradi. Shu sabali ham ular ko‘p qismli bo‘lib, turli o‘lchovlarda ijro etiladi. Ularning ahamiyatli tomoni ham shunda. Surxandaryoda badashlar faqatgina ayollar tomonidan chalingan. Badashlarga birgina dapp chalib yoki raqs tushib teatrlashtirilgan sahna ko‘rinishlarni namoyish qilish bilan chegaralanib qolmasdan, xalqning urf-odatlariga an‘analariga bog‘liq voqea va marosimlarni ham o‘ziga mujassam etgan. Badashlar dapplarda chalinganda o‘zlarining ichki va tashqi xususiyatlarini to‘laligicha saqlab qoladi. Shu sababli qizdirilgan doyrada chalinmaydi. Badashlar ham xalq iste‘molida ritmik jihatdan bo‘g‘inlangan. Jumladan, Bijdonba badashining ohangini bo‘g‘inlanishi quyidagichadir.

Bavs bam bam bavs bam bij.

Bavs bam bam bavs bam bij.

Bavs bij, bam bam bij.

Bavs bij, bam bam bij.

Bu yerda “bavs” bo‘g‘ini Buxoradagi “bum”, Xorazmdagi “gup”, “bambam” bo‘g‘ini Buxoradagi “bakka”, Xorazmdagi “toq-toq” bo‘g‘inlariga, “bam” bo‘g‘ini Buxoradagi “bak”, Xorazmdagi “toq” bo‘g‘inlariga, dam olish belgisi “bij” esa “ist” bo‘g‘iniga to‘g‘ri keladi. Ushbu bo‘g‘inlashlar faqatgina oddiy usulli badashlarga xos. Ko‘rinib turibdiki ritmlarning bunday bo‘g‘inlanishi Surxondaryo-Qashqadaryo mahalliy musiqa uslubida ham juda qadimdan mavjud ekanligidan dalolat beradi. Badash ijrosida ustoz-shogird an‘anasining ahamiyatli tomoni juda katta. Jumladan, Surxondaryo viloyatining tog‘li xududlaridan biri hisoblanmish Xatak qishlog‘ining har ikki xonadonidan bittasiga albatta dapp chalg‘usi bo‘lib, albatta, ona o‘z qizlariga badashlarni o‘rgatadi. Avvalambor, bu an‘ana xonadonda faol olib borilgan. Doyra badashlari 1948 yillarga qadar to‘y-tomoshalarda ijro etilib kelingan. Hatto badashlarsiz xalqning bayramlari o‘tmagan. To‘y yoki sayl deb eshitgan har bir ayol o‘z dapi bilan birga borgan. Badashlar hozir ham xalqning bayramlari va boshqa ananalarida ijro etilib kelinmoqda. Bu esa o‘z navbatida o‘zbek musiqa ijodiyotining tarixan boy merosga ega ekanligidan hamda mamlakatning barcha xududlari bo‘ylab birdek juda ko‘plab tadqiqot ishlarini olib borishni taqazo etadi.

Dapp cholg‘usi viloyatlarning chorvochilik va dehqonchilik bilan shug‘ullanadigan aholining mahalliy marosimlarida ham keng qo‘llaniladi. Folbinlikda, mushkul-kushodlarda yoki betob kishilarning kasalliklarini har xil irim-sirimlar bilan haydashda, undan faydalanilgan. Dehonobod, G‘uzor, Boysun, Panjob, Sayrob kabi boshqa tog‘li hududlarida marhumning qazosi kuni sovuq o‘limni haydash ma‘nosida ayollar dapp chalib, yig‘lashgan.

Umuman, badashlarning umumnazariy masalalariga to'xtalmoqchi bo'lsak, quyidagilarni izohlash maqsadga muvofiqdir. Ya'ni:

- badashlarning ritm ohanglari sodda usullardan boshlanib, ijro davomida murakkablashib boradi;

- ba'zilar yakunida avvalgi boshlang'ich holatiga qaytsa-da, ayrimlari asosiy qism bilan tugallanadi;

- kuylar faqatgina qizdirilmagan dapplarda chalinganda o'zining haqiqiy ohangdorligi va mazmunini saqlab qoladi;

- badashlar ko'p qisimli bo'lib, turli o'lchovlarda ijro etiladi;

- doyra badashlari faqatgina ayollar tomonidan chalinadi;

- ayollar badashlarga birgina dapp chalib yoki raqs tushib teatrlashtirilgan sahna ko'rinishlarni namoyish qilish bilan chegaralanib qolmasdan, balki xalqning ko'p asrlik an'analariga bog'liq voqea va marosimlarni o'zida mujassam ettirgan;

Badashlarning xalq iste'molida ritmik jihatdan bo'g'inlanganligi doyra ritmlarining Surxondaryo-Qashqadaryo mahalliy uslubida ham juda qadimdan mavjud ekanligidan dalolat beradi.

Yigitlar tomonidan ijro etiladigan mahalliy raqs harakatlari qadimdan mavjud. "Zebari" turkum raqslari faqatgina Dehqonobod, Sariosiyo, Uzun tumanlarida rasm bo'lgan. Dashnobod qishlog'ida esa "Doshnobodcha raqs" ommalashgan. Unda aytishuvlar ham mavjud bo'lib, yigitlar tarafma-taraf holda bir birlariga qarama qarshi aytimlarni aytishadi. Fikrimiz dalili sifatida Dashnobod qishlog'ida qadimdan o'ynalib kelinayotgan "Dashnobodcha" raqs va "Zebari" yigitlar raqsini aytib o'tish lozim. "Dashnobodcha" raqsda "Yor-Yor" termasi ijro etiladi. Unda yigitlar raqsqa tushib oldinda ketayotgan yigitlardan birini qattiq chimchilab oladi va raqsni davom ettiradi. Bundan maqsad kishilarga zavq, o'yinkulgi ulash. Bu raqsda "Bas-bas" aytishuvi mavjud. Aytishuvda ijrochilar tarafma-taraf bo'lib turli terma baytlaridan ijro etib musobaqa o'tkazgan. "Zebari" yigitlar raqsi juda qadimiy bo'lib, unda faqat yigitlar bir xil o'ynaydi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. Ibrohimov O.A. "O'zbek xalq musiqa ijodi" (metodik tavsiyalar 1-qism), Toshkent. 1994-y. B. 62

2. Ibrohimov O.A. "Maqpm va makon" Movaraunnahr, Toshkent 1996-yil.

3. Karamatov F.M O'zbek xalq musiqasi merosi. XX-asr. Terma, yalla, qarsak, kirish maqolasi. Toshkent G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1985. B.-2-23.

4. Panjiyev Q.B. Salimova D. Vokal musiqa pedagogikasining asosiy tamoyillari va uslublari. Metodik qo'llanma. – Toshkent. 2018y. B.86.

5. Panjiyev Q.B. O'zbek xalq qo'shiqchilik ijodiyoti. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2022. B. 210.